

**ИЗ ИСТОРИЯТА НА *ИСТОРИЯТА* –
ПРЕПИСИ И ПРЕРАБОТКИ НА ПАИСИЕВИЯ ТЕКСТ**

Маргарет Димитрова, Димитър Пеев
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**ON THE HISTORY OF THE *HISTORY*:
COPIES AND REVISIONS OF PAISII HILANDARSKI'S TEXT**

Margaret Dimitrova and Dimiter Peev
St. Kliment Ohridski University of Sofia

This paper offers a concise check-list of the extant copies of *Istoriija slavenobolgarskaja* (Slavo-Bulgarian History) (1762) by monk Paisii Hilendarski. The check-list includes information on the time and place of origin of the manuscript copies, their most recent shelf numbers (*signaturae*) in the libraries and archives where they are kept and their affiliation to text families. Digital copies of most of them are available in the National Database of Manuscript Copies of Paisii Hilendarski's *Istoriija slavenobolgarskaja* affiliated with Neophyte of Rila Southwestern University in Blagoevgrad.

Key words: *Istoriija slavenobolgarskaja* by monk Paisii Hilendarski, dissemination of ist copies and revisions

История славянобългарска на отец Паисий не остава заключена в манастирската библиотека, за разлика от други съчинения, а вълнува просветените българи в последните десетилетия на XVIII в. и през целия XIX в. Свидетелство за това са многобройните преписи на съчинението, добавки, компилации, в чиято основа стои Паисиевата книжица. В момента имаме данни за съществуването на над 70 преписа, пазещи различните текстологични версии, писани из различни краища на нашите земи, а често и извън тях. Не всички съществували някога преписи са се запазили, но броят на запазените буди респект. Маньо Стоянов (1962) говори за 40 запазени преписи и преработки на произведението на Отец Паисий и за 20, за които само имаме сведения. Петър Динеков (1963) изброява 62 преписа, без да уточнява колко от тях са запазени. Илия Тодоров през 80-те години на XX в. гово-

ри за нуждата от подробно аотирана библиография на запазените и незапазените преписи и преработки на *Историята*, като споменава, че той работи по изграждането на такъв свод (Тодоров 2003: 7). За съжаление обаче изследователят не успява да завърши работата си. В последните години подобно начинание бе подето в рамките на проекта „Четвърт хилядолетие История славянобългарска“, разработван от съвместен екип на ЮЗУ „Неофит Рилски“ и СУ „Св. Климент Охридски“ с ръководител проф. Д. Караджова и подкрепен от МОМН, Фонд „Научни изследвания“: върху нея работиха Маргарет Димитрова, Димитър Пеев, Лъчезар Перчеклийски и Любка Ненова с консултациите на проф. Надежда Драгова, проф. Иван Добрев и проф. Даринка Караджова, а публикуването на подобна библиография е въпрос на близкото бъдеще.

По време на работата ни по създаването на Национална база данни от дигитални копия на Паисиевата история към ЮЗУ в рамките на споменатия вече проект имахме възможността да работим *de visu* с голяма част от преписите¹. Оказа се, че тъй като досега често пъти се работи по писмени източници, известна част от информацията за преписите в съществуващите библиографски изследвания е остаряла и има нужда от актуализация – понякога има нови библиотечни сигнатури, в други случаи се е сменило местонахождението на преписа, в трети имахме достъп до преписи, за които досега не се знаеше почти нищо сигурно. Освен това през 2012 г. се появиха нови издания и нови проучвания, нови дискусии. Тези и други обстоятелства ни убедиха, че публикуването на един кратък „чек-лист“ на съществуващите ръкописи на *История славянобългарска* с актуална информация за това, къде и под каква сигнатура се съхраняват, къде са възникнали и дали са влезли в Националната база данни от дигитални копия на *Историята* и на коя текстова фамилия принадлежат, би било изключително полезно. Естествено, изнесената информация няма претенции нито за изчерпателност, нито за всеобхватност. Единствената ни цел е актуализация на базисната информация за преписите и техните издания и проучвания, като се надяваме с това да провокираме интерес от страна на изследователите в посока на по-нататъшното попълване на

¹ Благодарни сме на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София, на Зографската света обител и Хилендарския манастир (Света гора Атонска), на Хилендарската изследователска библиотека (Университет на щата Охайо, САЩ), на учителския колектив на ОУ „Христо Ботев“ в гр. Калофер и други хранилища за предоставените ни копия.

Националната база данни, най-вече с дигитални копия на преписи от частни колекции, а и не само.

Представеният по-долу списък се основава на описите на библиотеки, в които се съхраняват преписи, както и на описите на преписите на Б. Ангелов (1961, 1966) и М. Стоянов (1962). Библиография, която присъства у Тодоров (2003) и която практически стига до 1982 г., не се цитира (с редки изключения). Цитираме задължително описите (ако има) на хранилищата. Стремим се да представим и всички названия, с които е известен даден препис: те са три типа – по името на преписвача, по името на притежателя или по името на мястото, където е написан или съхраняван ръкописът. Тъй като по тези въпроси има противоречия между учените (когато няма бележка на книжовника, която да дава ясна информация за кописта, времето и мястото на създаване на ръкописа), един и същ ръкопис има повече от едно име от един тип.

Текстът на Паисиевата *История* е бил многократно преписван, променян и редактиран, съкращаван, допълван, съчетаван с други текстове в продължение на повече от столетие – това се подчертава от всички, работили с преписи на *Историята*. Съществуват обаче различия между учените, когато те оценяват и класифицират преписите². Тук ще говорим предимно за преписи, защото малко от наличните ръкописи съдържат автографи на редактори или компилатори. Приетите досега названия от типа Рилска преправка/преработка, Поп-Йоанова преправка/преработка, Змеевска преправка/преработка оставят впечатление за наличие на множество преработки на Паисиевия текст. В повечето от случаите става дума за преписи или езиково-стилови редакции на една и съща компилация. Когато тук разграничаваме редакции, под този термин разбираме текстологичен тип³. Повечето текстологични наблюдения, дадени от нас в тази статия, се основават на предишни изследвания, но и на наша проверка – с изключение на групата на компилациите: в тази група за афилиацията на даден ръкопис към текстологично семейство съдим само по съществуващи изследвания. Добре се очертава една група преписи, които са много близки до оригиналния Паисиев текст, т.нар. архаични преписи. Освен това има езиково-стилистични редакции, понякога с разширяване на някои епизоди. Отделна група са т.нар. преправки или преработки, които имат обикновено компилативен характер. Не смятаме, че имаме

² Срв. например напоследък Драгова 2012а и Радев 2012: 124 – 158, а по-рано Тодоров 1982.

³ Срв. този подход у Тодоров 1982.

достатъчно информация на този етап, за да начертаем стема на преписите и да определим с точност антиграфите и апографите. Сочим само принадлежността на всеки отделен препис към определена текстова фамилия. Не включваме в списъка преписи, чието местонахождение е неизвестно и не е сигурно дали днес са налични⁴.

Основните групи, в които попадат известните днес преписи, са: а) архаична група (основна редакция у Тодоров 1982⁵ и Драгова 2012а: 18, която също я нарича и първообразна), включваща автографа на Отец Паисий и онези преписи, които са най-близо до предполагаемите белови, които той е донесъл в българските земи – именно чрез съпоставка на тези преписи може да се реконструира донякъде колко са били беловите и как са били преписвани/възприемани от първите читатели (тук група **A**); б) група на „Софрониевия учебник по „История славянобългарска“ според определението на Н. Драгова (2012а: 18), или Софрониева редакция по Тодоров (1982: 42 – 44) – (тук група **B**). Поп Стойко Владиславов, когато прави втори препис на *Историята*, онароднява (демократизира) езика и изказа и прави някои добавки. В Еленския препис Дойно Граматик прави други добавки – тук група **B1**; друга подгрупа на **B** е групата на Пантелеймоновата версия (**B2**): когато отец Пантелеймон, проигумен хилендарски, преписва Софрониевия „учебников вариант“, той прави редакция предимно на езиково равнище, но включва и някои добавки, например разширява сведенията за св. Димитър Басарбовски (всъщност нямаме категорични сведения, че именно той прави тази редакция, но неговият препис, съдържащ тази версия на *История славянобългарска*, е най-ранен и затова тук я наричаме Пантелеймонова версия; г) преправки и компилации, които включват и други текстове (**C, D**)⁶.

Последователността тук при изреждане на ръкописите, които не са компилации, не следва разпределението по текстови семейства, а е

⁴ Информация за такива ръкописи може да се види у Стоянов 1962, Ангелов 1961, Тодоров 1981.

⁵ Срв. и Тодоров 1967 и 1971.

⁶ Това най-общо разграничение съвпада с групирането, обосновано напоследък от Н. Драгова: „а) основна група (първообразна); б) Софрониев учебник по „История славянобългарска“ от 1781 г.; в) Рилски царственик; г) Габровска сглоба от 1833 г.; д) единични части в сборници“ (Драгова 2012а и 2012б: 58), много близко е до очертаните редакции от Тодоров (1982) и се различава от общата схема на Ив. Радев (2012), която не отчита езиково-стилистичните редакции. В разпределението по групи на ръкописите сме използвали публикации, доклади и лекции на проф. Н. Драгова, както и Тодоров (1982, 1985) и Стоянов (1962), Ангелов (1961, 1966), Динеков (1963).

по хронология (с всички условности на този ред). В отделен дял са компилациите.

* * *

1. Зографска чернова (автограф, първообраз, оригинал). Място на възникване: Хилендарската света обител; завършена в Зографската света обител на Св. гора Атонска. Местонахождение: библиотеката на Зографския манастир „Св. Георги“. **Сигнатура:** *Зогр 43* (Кодов 1994: 47); стари инв. номера 168 и по-рано 243. Копие в Националната база данни от дигитални копия на Паисиевата история (понататък НБД) – да.

Смята се за автограф на самия Отец Паисий. Днес части от Паисиевия автограф липсват, няколко в средата и повече в края; липсващият текст е бил попълнен от отец Мартиниан, който преписва от изданието на Балан (1898). Този ръкопис е издаван няколко пъти: Иванов 1914 (наборно); Райков 1989 (фототипно и дипломатическо); Зографска чернова 1998 (фототипно заедно с превода на П. Динеков) и Зографска чернова 2012 (фототипно с превода на П. Динеков); ИС 2012 (фототипно, наборно с различия по 6 архаични преписа и с нов превод от Д. Пеев). Многобройните изследвания върху Паисиевия текст обикновено са на основата на този ръкопис; тук даваме само най-нова библиография: Драгова, Тачева 2012; Деянова 2003, 2010, 2011, 2012 и 2013, Радев 2012. Този ръкопис е в основата на група А.

2. Първи Софрониев (Първи котленски) препис от 1765 г. Място на възникване: Котел. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 368* (Цонев 1910: 411, Каталог 2008: 14⁷). Копие в НБД – да.

Според бележка на поп Стойко Владиславов на л. 1а той преписва тази история през 1765 г. – м. януари, по екземпляр, донесен от Паисий, йеромонах от Света гора, и оставя новия препис в храма на св. св. Петър и Павел в Котел. В преписа има неголеми езикови промени, предимно повече източнобългаризми и църковнославянизми в сравнение с Паисиевия автограф; група А.

Издания: Романски 1938 (успоредно с втория препис на поп Стойко) и Райков 1972 (факсимилно издание и вътрешноезиков превод); по този препис са издавани липсващите части в автографа (Ива-

⁷ Преглед на преписите от НБКМ с нова археографска информация и цветни снимки има в Каталог 2008; този опис ще бъде цитиран по-нататък след съответния том на Описа на ръкописите в НБКМ.

нов 1914, ИС 2012); различията от него са публикувани в Ангелов 1961 и ИС 2012.

3. Поп-Алексов (Самоковски) препис от 1771 г. на поп Алекси Велкович Попович. Място на възникване: Самоков. Местонахождение: Църковно-исторически и архивен институт към Св. Синод на БПЦ. **Сигнатура:** *ЦИАИ 137* (Спространов 1900: 223 – 228). Копие в НБД – да.

Младият тогава йерей оставя бележка кога и къде е направил преписа си (л. 131). В сравнение със Зографския автограф и Първия Софрониев препис има повече словоредни размествания и някои лексикални промени, пропуснати или добавени думи (например съюз **и**). Промени има и в послеслова; група **А**. Преписът е послужил за антиграф (извод) на Никифоровия препис.

Издание: Кръстев, Иванова 2004 (фототипно); различията от този препис са дадени в Ангелов 1961, някои в Иванов 1914, много по-изчерпателно в ИС 2012. Изследвания (по-нови): Темелски 2000: 276 – 279, Димитрова 2012а: 106 – 108, Ненов 2013.

4. Никифоров (Рилски, Дриновски) препис от 1772 г. Място на възникване: Рилски манастир. Местонахождение: Архивен институт при БАН. **Сигнатура:** *Арх. инст. БАН № 96* (стар инв. № I, 29) (Кодов 1969: 251 – 253). Копие в НБД – да.

Преписът е направен от монах Никифор по преписа на йерей Алекси Велкович Попович според бележката на монаха; има незначителни разлики спрямо Поп-Алексовия препис; група **А**. Издание и изследване: Ангелов 1961.

5. Втори Софрониев (Втори котленски) препис от 1781 г. Място на възникване: Котел. Местонахождение: Библиотека на Румънската академия на науките, Букурещ. **Сигнатура:** *БРАН 438*. Копие в НБД – не (само няколко цветни снимки на кориците и началните листове).

Поп Стойко Владиславов оставя бележка, че пише в Котел през 1781 г. Внася редица промени в езика и стила предимно, както и някои допълнения; послесловът е непълен, има промени в главата за българските светци и др. Тази редакция се разпространява широко. Н. Драгова я нарича „Софрониев учебников вариант на История славянобългарска“; група **В**. Издание и изследване: Романски 1938 (наборно издание в съпоставка с Първи Софрониев препис и Зографския автограф); изследвания (по-нови): Драгова 2005, Драгова 2012б.

6. Кованлъшки препис от 1783 г. на поп Стоян. Място на възникване: с. Кованлък (дн. Пчелище), Великотърновско. Местонахож-

дение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 369* (Цонев 1910: 412, Каталог 2008: 16). Копие в НБД – да.

Според бележките на 1а, 1б и на листа, залепен на задната корица, Стоян йерей е преписал **Историята** на Паисий в с. Кованлък през 1783 г. Много близък препис до Втория Софрониев препис, дори началната заставка е еднаква; група **В**. Изследвания (нови): Радев 2012: 237 – 243; Димитрова 2011.

7. Еленски препис на Дойно Граматик от 1784 г. Място на възникване: Елена. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 370* (Цонев 1910: 412 – 413, Каталог 2008: 18). Копие в НБД – да.

На гърба на първия лист 1б на самата *История* (или на л. 54б в ръкописа конволют) има бележка, че Дойно Граматик от Елена е преписал Паисиевата *История* през 1784 г. Преписът принадлежи на група **В**, но има добавки и от други източници; подвързан е със *Стематографията* на Христофор Жефарович, печатана през 1741 г. във Виена. Тук група **В1**⁸; по-нови изследвания: Иванова 2000; Радев 2012: 244 – 249.

8. Музеен (Белови, Цариградски, Втори Самоковски) препис от 80-те г. на XVIII в.⁹ Място на възникване: може би Самоков(ско). Местонахождение: НИМ. **Сигнатура:** *инв. № 39646*. Копие в НБД – да.

Преписът е датиран по водни знаци. Текстът му е много близък до Паисиевия автограф, но е с червенослови и повече църковнославянски; наричан е „белова“ (с това определение е изразявано и несъгласие, вж. например Радев 2012); изказано е предположение, че може да е създаден в Самоков; има механична липса на текст (липсва един лист) в послеслова; група **А**. Издание: Белова 2004 (фототипно, придружено от превода на П. Динеков и изследвания); от този препис са дадени разночетения в ИС 2012; Изследвания: Караджова 1997; Христова 1998; Драгова 2003 и 2004; Димитров 2004; Темелски 2000: 280 – 281; Радев 2012: 159 – 172; Деянова 2013.

9. Пантелеймонов (Първи Русенски) препис от 1809 г. Място на възникване: Русе. Местонахождение: Хилендарски манастир на Света гора. **Сигнатура:** *Хил. 294 (308)* (Богдановић 1978: 128). Копие в НБД – да.

В бележки (на л. 1б и 95б) отец Пантелеймон, проигумен хилендарски, съобщава, че е преписал *Историята* в Русе през 1809 г. Преписана е версията на Софрониевия учебников вариант, но са направени

⁸ Тодоров (1982: 43 – 44) също отделя преписите, които възхождат към Еленския, в подгрупа.

⁹ Според Драгова (2012а: 18) недатиран.

и редица промени, предимно езиково-стилистични, както и някои добавки; група **В2**. Изследвания: Стефанов 2007; Димитрова 2011 и 2012б; Драгова 2012б; Радев 2012: 250 – 271; Илиева, Димитрова 2013.

10. Гладичов (Преображенски) препис от 1809 г. Място на възникване: Русе.

Местонахождение: Окръжен държавен архив във Велико Търново. **Сигнатура:** фонд 165, оп. 2, арх. ед. 3. Копие в НБД – да.

Преписвачът Влад Поппетков Гладичов, родом от Габрово, съобщава на л. 86а, че преписва *Историята* в Русе от ръкописа на Отец Пантелеймон от Хилендар; копистът прави незначителни промени; група **В2**. Издание и изследвания: Караджова, ред. 2012 (фототипно и наборно издание с бележки), Харалампиев 2012, Караджова 2012а и 2012б, Драгова 2012б, Радев 2012: 272 – 281.

11. Лазаров (Втори русенски) препис от 1811 г. Място на възникване: Русе. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** НБКМ 776 (Цонев 1923: 468 – 469; Каталог 2008: 24). Копие в НБД – да.

На л. 78б след Паисиевия послеслов даскал Никола Поплазаров от Русе оставя бележка през 1811 г., че посвещава книгата на хаджи Димо Хаджигеоргиевич, български търговец. Изказано е мнение, че текстът е преписан от изгубения днес Жеравненски препис, един от най-ранните преписи на Паисиева *История*, направен от Паисиев оригинал преди 18 май 1772 г. (Тодоров 1981, 1983); в сравнение с другите преписи, които се свързват с Жеравненския препис – Чертков и Тошковичев, в Лазаревия има повече отлики, грешки; група **А**. Издания и изследвания: от него са включени разночетения в ИС 2012; Тодоров 1983.

12. Карловацки препис от началото на XIX в. Място на възникване: неизвестно. Местонахождение: Библиотека на сръбската патриаршия, Белград. **Сигнатура:** P 140. Копие в НБД – да.

Вероятно е преписан от Гладичовия препис или от негов апограф; група **В2** (Димитрова 2012б, Димитрова, Илиева 2013).

13. Тошковичев (Калоферски) препис, писан не по-късно от 1829 г. Място на възникване: вероятно Русия. Местонахождение: Основно училище „Христо Ботев“, гр. Калофер. **Сигнатура:** Инв. №: XII – 2, отд. *История*. Копие в НБД – да.

Бил е притежание на Стефан Тошкович в Одеса; смята се за апограф на Жеравненския препис, много е близък до Чертковия, но няма червенослови; група **А**.

Издания: Лонгинов 1885 и 1893; Москов 1893; Балан 1898; разночетения от него са включени в ИС 2012. Изследвания: Тодоров 1981 и 1983.

14. Венелиновски препис от 1838 г. Място на възникване: неизвестно. Местонахождение: Руска държавна библиотека, Москва. **Сигнатура:** *РГБ, ф. 49 (архив Венелина), к. 7, ед. хр. 8* (стара сигн. 1022). Копие в НБД – да.

Направен е по Зотовския препис (с неизвестно нахождение днес) за Ю. Ив. Венелин; група **В2**¹⁰.

15. Башкьойски препис от 1841 – 1842 г. Място на възникване: с. Башкьой (дн. Кирсово), Бесарабия. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 375* (Цонев 1910: 416; Каталог 2008: 40). Копие в НБД – да.

Според бележки на л. 1б и 41а е преписан от свещеник Василий Емануилов Стефанов, родом от Сливен, по „хилендарския Царственик, който е изписан на 9 ноември 1820“ (днес неидентифициран); група **В2** (Тодоров 1982: 44). Изследвания (нови): Радев 2012: 336 – 352.

16. Първи търновски (Първи Славейков, Славейков А) препис от 1842 г. Място на възникване: Велико Търново. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 371* (Цонев 1910: 416, Каталог 2008: 44). Копие в НБД – да.

П. Р. Славейков и Хр. Драганов преписват през 1842 г. Еленския препис; група **В1**. Изследвания (нови): Радев 2012: 284 – 289, 317 – 323; Перчеклийски 2013: 45 – 57.

17. Втори търновски (Втори Славейков или Славейков Б) препис, направен от П. Р. Славейков и Хр. Драганов вероятно през 1842 г. Място на възникване: Велико Търново. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 372* (Цонев 1910: 414, Каталог 2008: 62). Копие в НБД – да.

Много близък до Първи търновски препис, но с малки добавки от недостигналия до нас т. нар. Фотиновски царственик или Втора старозагорска преработка от група **D**; група **В1** (Перчеклийски 2013: 45 – 57, Радев 2012: 284 – 289, 317 – 323).

18. Ахтаров препис, създаден не по-рано от 1842 г. Място на възникване: Велико Търново. Местонахождение: Архивен институт при БАН. **Сигнатура:** *Арх. инст. БАН № 102* (Кодов 1969: 258 – 260). Копие в НБД – да.

Запазени са само 10 листа от *Историята*, включени в голям сборник със смесено съдържание; вероятно група **В1**.

¹⁰ Срв. и (Тодоров 1982: 44).

19. Белочерковски (Горнотурченски, Поп-Драгиев) препис от 1843 г., наричан *Царственик* от преписвача. Място на възникване: с. Бяла черква (Мурад бей, Горни турчета), Великотърновско. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 1116* (Стоянов, Кодов 1964: 453 – 455, Каталог 2008: 44). Копие в НБД – да.

Преписан е от даскал Драгия през 1843 г. в с. Горни турчета според бележката му (1а); група **В2**; изследвания (нови): Радев 2012: 308 – 317, Радева 2012.

20. Академичен (Софийски) препис от времето между 1840 и 1850 г. Място на възникване: неизвестно. Местонахождение: Архивен институт при БАН. **Сигнатура:** *Арх. инст. БАН № 97* (стара сигн. 3300) (Кодов 1969: 254 – 255). Копие в НБД – да. Непълен препис; група **В2**.

21. Трети търновски (Шишков) препис от 1845 г. Място на възникване: Велико Търново. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 376* (Цонев 1910: 417, Каталог 2008: 46). Копие в НБД – да.

Преписан според бележките (1а, 102б, 117б) от Теодор Николаевич (Шишков) в Търново; група **В1** – по Еленския препис (Стоянов 1962: 589, Тодоров 1982: 44); за кописта и историята на ръкописа вж. Радев 2012: 299 – 302.

22. Четвърти търновски (Чехларовски) препис вероятно от началото на XIX в. Място на възникване: неизвестно. Намерен във Велико Търново. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 373* (Цонев 1910: 414, Каталог 2008: 56). Копие в НБД – да.

Намерен е в Търново от Н. Чехларов; непълен препис с разместени листове; в някои отношения се доближава до група **В2**, но има и доста разлики; за Чехларов вж. Радев 2012: 289 – 296.

23. Мердански препис, XIX в. Място на възникване: неизвестно. Намерен в с. Мерданя, Великотърновско. Местонахождение: Библиотека на Търновската митрополия. **Сигнатура:** *няма данни*. Копие в НБД – не.

Преписът е само частично запазен; много е близък до Гладичовия препис, може би е негов апограф; група **В2**. Изследвания (пони): Кенанов, Петков 1988, Харалампиев 2006.

24. Втори музеен (Бобчев) препис на даскал Тодор Пирдопски от 30-те години на XIX в. Място на възникване: вероятно Пирдоп. Местонахождение: НИМ, София. **Сигнатура:** *КВП 14848*. Копие в НБД – да.

Спорно е сред учените кой е антиграфът/протографът на преписа, тъй като в него има съкращения и промени на *Историята*; по-

скоро група **B2**; изследвания: Караджова 1997; Драгова 2003; Драгова 2012: 61 – 66; Радев 2012: 185 – 203.

25. Чертков (Московски) препис, XIX в. Място на възникване: вероятно в Русия. Местонахождение: Държавен исторически музей, Москва. **Сигнатура:** *ГИМ, Чертков 310*. Копие в НБД – да.

Смята се за апограф на Жеравненския препис; близък до Тошковичевия; група **A**.

Издания и изследвания: разночетения от този препис са включени в ИС 2012; Венедиктов 1962, 1990, Тодоров 1983, Ненова 2009, 2012, Радев 2012: 375 – 380.

26. Поп-Пунчова преработка от 1796 г. Място на възникване: с. Мокреш, Ломско. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 693* (Цонев 1923: 284 – 306, Каталог 2008: 20). Копие в НБД – да.

Смята се за първата преработка на Паисиевия текст (Банков 1980) – против това определение вж. Радев 2012: 173 – 184. Тодоров 1982: 440 определя текста на Паисиевата *История* тук като „трета по време на възникване“ редакция. В дамаскинарски по тип сборник са включени части от Паисиевия текст (на л. 340б – 379б и др.), като езикът е близо до народната езикова стихия – група **C**.

КОМПИЛАЦИИ (ПРЕРАБОТКИ / ПРЕПРАВКИ): група D

27. Рилски царственик / Рилска преработка / преправка / сглоба / компилация. Място на възникване: Рилският манастир. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 775* (Цонев 1923: 468, Каталог 2008: 26). Копие в НБД – да.

На л. 1а има бележка, че ръкописът е дело на монах Паисий Рилски от Бажлари. „История славянобългарска“ и „История во кратце о болгарском народе словенском“ (1792) на йеросхимонах Спиридон са основните извори на една нова компилация. Има подозрение, че самият Паисий Николаевич е автор на този компилативен текст (Тодоров 1982, Драгова 2012а: 18), докато според Радев 2012: 112 – 118 компилацията е създадена от самия Спиридон. Тя става основа (протограф) на много преписи (Тодоров 1982: 45 – 46 и 1985); група **D1**; издание и изследване: Ангелов 1966.

28. Пирдопска преработка на даскал Тодор Пирдопски от 30-те години на XIX в. Място на възникване: Пирдоп. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 374* (Цонев 1910: 416; Каталог 2008: 58). Копие в НБД – да.

Компиляция на базата на версията на Рилския царственик от 1825 г. и първоначалната версия в Никифоровия ръкопис от 1772 г. (група **A**) с редица добавки според Тодоров 1982: 46 – 47; група **D2**.

29. Хилендарски препис от началото на XIX в. (може би от 20-те или 30-те години). Място на възникване: вероятно Рилския манастир. Местонахождение: Хилендарски манастир на Св. гора. **Сигнатура:** *Хил. 723 (629)* (Богдановић 1978: 241). Копие в НБД – да.

Изказано е предположение, че преписът може да е направен от рилски или хилендарски книжовник. Преписът не е пълен. Текстът е много близък до Рилския царственик; група **D1** (Тодоров 1985).

30. Поп-Йоанов препис от първата половина на XIX в. Място на възникване: Рилският манастир. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 1113* (инв. № 1/1949) (Стоянов, Кодов 1964: 448 – 450; Каталог 2008: 28). Копие в НБД – да.

На л. 1а има бележка от 1830 г., че книгата е на поп Йоан. Текстът е много близък до Рилския царственик; група **D1** (Тодоров 1985).

31. Старозагорски препис (Първа старозагорска преправка/ преработка) от 1837 г. Място на възникване: Стара Загора. Местонахождение: Регионален исторически музей, Стара Загора. **Сигнатура:** *б Сз 108*. Копие в НБД – да.

Текстът е близък до Рилския царственик, но езикът е много по-близък до народното говорене; група **D1a** (Тодоров 1985).

32. Григоровичев ръкопис (преработка/преправка) от 30-те – 40-те г. на XIX в. Място на възникване: неизвестно (може би Стара Загора). Местонахождение: Руска държавна библиотека, Москва. **Сигнатура:** *РГБ, ф. 87 (собрание Григоровича), ед. хр. 50* (стара сигн. 1731). Копие в НБД – да.

Преписът е много близък до Старозагорския; група **D1a** (Тодоров 1985); части от текста са публикувани от Лавров (1985).

33. Първи Харитонов (Втори змеевски) препис от 1831 г. Място на възникване: с. Змеево (Дервент), Старозагорско. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 1115* (инв. № 4/1933) (Стоянов, Кодов 1964: 452, Каталог 2008:30). Копие в НБД – да.

Преписвачът – учителят монах Харитон – е оставил бележка на л. 2б, че пише през 1831 г. в с. Змеево. Много близък препис до Поп-Йоановия препис, с малки разлики; антиграф на Втори Харитонов препис; група **D1** (Тодоров 1985).

34. Втори Харитонов (Чирпански, Геров) препис от 1831 г. Място на възникване: Чирпан. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 1114* (Стоянов, Кодов 1964: 450 – 451). Копие в НБД – да.

На л. 77б монах Харитон е оставил бележка, че преписва *Историята* в гр. Чирпан през 1831 г., докато учи децата, и че трима писари участват в преписването. Апограф на Първи Харитонов препис; група **D1** (Тодоров 1985).

35. Геров препис от втората половина на XIX в. Място на възникване: Пловдив. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ, БИА, ф. 22, арх. ед. 622* (Стоянов 1964: 450 – 451, Каталог 2008: 32). Копие в НБД – да.

Създаден от Найден Геров може би между между 1851 и 1853 г. (според друго мнение през 1860 г.) Смята се за апограф от Втори Харитонов препис; група **D1** (Тодоров 1985); издание Кръстева (2012).

36. Пазарджишки (Кесариев) препис от 1840 – 1841 г. Място на възникване: Пазарджик. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 1235* (Стоянов, Кодов 1971: 78 – 79, Каталог 2008: 38). Копие в НБД – да.

Наречен е Кесариев, защото се смята, че преписът е направен от ученика на Отец Неофит Рилски Кесарий Попвасилиев, учител в Пазарджик – мнение, което напоследък бе оборено от Караджова 2012в; група **D1** (Тодоров 1985); издание и изследване: Радев 2012а.

37. Панагюрски препис от 40-те – 50-те години на XIX в. Място на възникване: неизвестно. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 1236* (Стоянов, Кодов 1971: 79 – 80; Каталог 2008: 60). Копие в НБД – да.

Близък до Кесариевия препис; група **D1** (Тодоров 1985, Радев 2012: 225 – 228).

38. Болградски/ Кларков ръкопис (компиляция) от началото на XIX в. Място на възникване: неизвестно. Местонахождение: Хилендарска изследователска библиотека, Университет на щата Охайо, Калъмбъс, САЩ. **Сигнатура:** *OSU, HRL 1*. Копие в НБД – да.

В сборника са преписани два текста: версия, близка, но не и идентична на Рилския царственик (**D1**), и версия, принадлежаща на основната (архаичната) група **A**; група **D3**; изследвания: Тодоров 1985, Николова-Хюстън 2012, Радев 2012: 353 – 375.

39. Първа габровска сглоба (преработка) от 1832 г. Място на възникване: Габрово. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 1436* (инв. номер 3/974). Копие в НБД – да.

Преписвачът Дечо Иоанов Манафов, млад по онова време учител, родом от Севлиево, работил в Габрово, е оставил кратък запис на л. 56а и по-подробна бележка на лл. 121б – 122а, че пише през 1832 г. в Габрово. Сглоба между Паисиевата *История* и *Историята* на йе-

росхимонах Спиридон (Христова, Караджова, Вутова 1996: 193 – 195; Каталог 2008: 34); версия **D4** (вероятно).

40. Втора Габровска сглоба (Втора габровска преработка) от 1833 г. Място на възникване: Габрово. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 1112* (инв. № 32/959) (Стоянов, Кодов 1964: 446 – 448, Каталог 2008: 36). Копие в НБД – да.

В един сборник са обединени превод на *Александрията* и история на българите. Според бележка на кописта (9а) той пише през 1833 г. в Габрово. Според Радев 2012: 302 – 308 преписвачът е Иванчо Гладича, а компилаторът е Влад Поппетков Гладичов. Изказано е мнение, че историческият текст е компилиран от повече източници, един от които е версията на група **D1** (Драгова 2012а: 20); Тодоров 1982: 48 смята, че „съединението на Паисиевата история с историята на Спиридон е направено независимо от компилативната редакция на Паисий Рилски“; версия **D5**.

41. Втори хилендарски препис от 40-те години на XIX в. Място на възникване: Хилендарският манастир. Местонахождение: Хилендарски манастир на Св. гора. **Сигнатура:** *Хил. 295 (309)* (Богдановић 1978: 128). Копие в НБД – да.

Препис на Онуфрий Попович (приятел и сподвижник на Неофит Бозвели) на версията на Рилския царственик; **D1** (Тодоров 1985).

42. Свищовски препис от 1842 г. Място на възникване: Свищов. Местонахождение: частно притежание (Стоянов 1962: 586). **Сигнатура:** *няма данни*. Копие в НБД – не.

Според бележка на преписвача този „летопис“ е преписан от Василий Станкович от град Свищов през 1842 г. по молба на хаджи Тончо Христович от Свищов, като копистът споменава, че най-напред този „летопис“ е „исписан“ от ръката на поп Йоаникий Петкович от с. Змеево в 1830 г. (т. нар. Първи змеевски препис, който днес не е наличен); вероятно група **D1** (Перчеклийски 2013: 10, 56 и др.)¹¹.

43. Ахтаров царственик (преработка) от 1844 г. Място на възникване: Велико Търново. Местонахождение: Църковно-исторически и архивен институт към Св. Синод на БПЦ. **Сигнатура:** *ЦИАИ 1523* (Пандурски 1972). Копие в НБД – да.

Писан е от Кънчо Стоянович и Стоян Пенев Ахтар в Търново за Спиридон Н. Палаузов. Непълен препис. Текстът е много близък до Григоровичевия препис от група **D1a**, но има добавки от редакцията

¹¹ Тодоров 1982: 48 обособява отделна „Свищовска редакция на Василий Станкович“.

на Еленския препис (В1), на която принадлежат Славейков А и Славейков В; група D16; издание и изследване: Перчеклийски 2013¹².

44. Царственик или история болгарская на Христки Павлович от 1844 г. Място на възникване: печатно издание, Будапеща. Местонахождение: екземпляр в НБКМ, Рилския манастир и др. Копие в НБД – да.

За компилацията е използвана по-ранна компилация (направена от П. Р. Славейков и Хр. Драганов на базата на текстологични версии D1 и В (срв. Ахтаров царственик), както и други източници (Златарски 1906, Перчеклийски 2013: 11, 46 – 57 и др.); група D1в.

45. Оджакот (пирдопски) препис от началото на 80-те години на XIX в. Място на възникване: Пирдоп. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 1438* (инв. № 28/1959). Копие в НБД – да.

Димитър П. Оджакот, опълченец от Пирдоп, сам подписва преписа си (л. 64б, л. 65а). Близък е до печатния *Царственик* на Христки Павлович от 1844 г., с някои съкращения, добавки и стилови и езикови промени (Стоянов 1962: 592, Христова, Караджова, Вутова 1996: 195 – 196); група D1в.

46. Чучулайн препис (Банска преработка; Втори бански препис) от 1882 г. Място на възникване: Банско. Местонахождение: Къща музей „Никола Вапцаров“, Банско. **Сигнатура:** *няма данни*. Копие в НБД – да.

Препис от Константин Ив. Чучулайн на *Царственика* на Христки Павлович; група D1в (Стоянов 1962: 593).

Павликянски преписи от XIX в. на преработка с латински букви.

Не са изследвани из основи в текстологичен и езиков план.

47. Първи павликянски препис, Царописмо, от втората половина на XIX в. Място на възникване: Пловдивско. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 777* (Цонев 1923: 469, Каталог 2008: 64). Копие в НБД – да.

¹² Перчеклийски 2013: 56 и др. сочи за антиграф на преписа предполагаем (неизвестен) Търновски царственик от 1842/1843 г., който е препис на реконструируема Славейково-Драганова компилация от означените тук версии/редакции като В1 и D1а. В неговата стема Първи търновски препис като препис на Еленския влиза в тази компилация, докато Тодоров 1982: 48 – 49 говори за „компилативна редакция на П. Р. Славейков“, която е „представена с четири преписа: Първи Търновски от 1842, Втори Търновски от 1842, Ахтаров препис и препис на Кънчо Стоянович“ (последният тук е наречен Ахтаров царственик според изданието на Перчеклийски). В представянето на ръкописите тук следваме характеризиранието на преписите и стемата на Перчеклийски 2013: 56.

Смята се за преработка на *Царственика* на Христаки Павлович, но с добавки и съкращения и с напълно народен език (Пловдивски павликянски диалект) (Стоянов 1962: 590 – 591); група **D1va**.

48. Втори павликянски препис, Царописмо, Лаврентиев препис: писан от Лавренти Къосестоянов от средата на XIX в. (между 1846 и 1855 г.). Място на възникване: вероятно Пловдив. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 1313* (инв. номер 2/950) (Стоянов, Кодов 1971: 115 – 117, Каталог 2008: 50). Копие в НБД – да.

Част от павликянски сборник. Според бележка на л. 17б книжовникът е Лавренти Къосестоянов от Филба (Пловдив), който „преписа тази книга по образеца на дон Петър...“. Смята се за преработка на *Царственика* на Христаки Павлович с добавки и преправки, издадени и коментирани от Стоянов 1959: 267 – 304; група **D1va**.

49. Трети павликянски препис, Царописмо, Дон-Едуардов препис от 1849 г.: копист е дон Едуардо. Място на възникване: с. Калъчлий (дн. Генерал Николаево), Пловдивско. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 1312* (Стоянов, Кодов 1971: 113 – 115). Копие в НБД – да; група **D1va**.

50. Четвърти павликянски препис на дон Петър Балсамджийски от 1856 г. Място на възникване: Пловдивско. Местонахождение: НБКМ, София. **Сигнатура:** *НБКМ 1314* (Стоянов, Кодов 1971: 117 – 118, Каталог 2008: 54). Копие в НБД – да.

Смята се, че е точен препис от преписа на дон Едуардо (НБКМ 1312); група група **D1va**.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1961: Паисий Хилендарски. *История славяноболгарская. Никифоров препис от 1772 г.* Подготви за печат Б. Ангелов. София: Изд. на БАН, 1961.

Ангелов 1966: *Рилска преправка на „История славяноболгарская“* [на Паисий Хилендарски, направена от Паисий Рилски]. Увод и бележки от Боню Ст. Ангелов. София: БАН, 1966.

Балан 1898: Паиси Хилендарски. *Исторія Славеноболгарская*. 1762. Трѣмъ на българската словесность. Стѣмки за издание А. Теодоров. Пловдив: „Хр. Г. Дановъ“, 1898.

Банков 1980: Банков, Тр. За първата преправка на „История славяноболгарская“// *Език и литература*, 1980, № 1, 1 – 12.

Белова 2004: Паисий Хилендарски. *История славянобългарска 1762.* Белова. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2004, 5 – 17.

- Венедиктов 1962:** Венедиктов, Г. К. За един нов препис на „История славеноболгарская“ от Паисий Хилендарски. // *Български език*, 12, 1962, № 6, 518 – 520.
- Венедиктов 1990:** Венедиктов, Г. К. Неизвестен препис на „История славяноболгарская“ на Паисий Хилендарски. // Г. К. Венедиктов. *Българистични студии* (превод от руски Р. Цойнска). София: „Наука и изкуство“, 1990, 11– 25.
- Деянова 2003:** Деянова, М. За синтактичното разнообразие в „История славеноболгарская“: По случай 280 г. от рождението на Паисий Хилендарски. // *Български език*, 50, 2003, кн. 1, 31 – 43.
- Деянова 2010:** Деянова, М. Отражения от самоковския градски говор през Възраждането в Паисиевата история „История славеноболгарская“. // *Български език и литература*, 52, 2010, кн. 3, 3 – 19.
- Деянова 2011:** Деянова, М. Новобългарско словообразуване в „История славеноболгарская“ // *Български език и литература*, 53, 2011, кн. 3, 3 – 19.
- Деянова 2012:** Деянова, М. Съвпадения между характерните диалектизми в Зографската чернова на „История славянобългарска“ и говорните характеристики на с. Доспей, Самоковско (по повод на 100 години от откриването на Зографската чернова) // *LiterNet* http://litenet.bg/publish19/m_deianova/suvpadeniia.htm (същото в сп. *Онгъл*, 4, 2012, 93–98 на <http://www.spisanie.ongal.net/broi4/MariaDeianova-2.pdf>).
- Деянова 2013:** Деянова, М. Вторият самоковски препис на „История славеноболгарская“ е изработен в град Самоков. // *Онгъл*. Електронно списание за етнология, медиевистика и археология, 5, 2013, 55–60 на <http://www.spisanie.ongal.net/broi5/3Deyanova.pdf>
- Димитров 2004:** Димитров, Б. Беловата на „История славянобългарска“ // Паисий Хилендарски. *История славянобългарска 1762*. Белова. София, 2004, 5 – 17.
- Димитрова 2011:** Димитрова, М. Пантелеймоновият препис на Паисиевата „История славеноболгарская“: между установените истини и бъдещите задачи. // Найда Иванова и др. (съст.) *Истина, мистификация, лъжа в славянските езици, литератури и култури*. Сборник с доклади от Десетите национални славистични четения, посветени на 90-годишнината от рождението на проф. Светомир Иванчев, 22 – 24 април 2010 г. Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Факултет по славянски филологии). София: Лектура, 2011, 233 – 241.
- Димитрова 2012а:** Димитрова, М. Из късното ръкописно наследство на Самоковско // *Етнос и сакрална география*. Годишник на Асоциация „Онгъл“. Т. 10. София: Род, 2012, 296 – 317 (същото в сп. *Онгъл*,

- 4, 2012, 99 – 109 на http://www.spisanie.ongal.net/broi4/6Dimitrova_M.pdf
- Димитрова 2012б:** Димитрова, М. Три преписа на „История славянобългарска“: Пантелеймонов, Гладичов и Карловацки. // *История славянобългарска 1762 – 2012. Научни хоризонти на четвъртхилядолетието*. Съст. Н. Драгова и Е. Тачева. София, 2012, стр. 89 – 101.
- Димитрова, Илиева 2013:** Димитрова, М., Л. Илиева. „История славянобългарска“ и Сремски Карловци. // *Езици на културата*. Сборник в чест на проф. Надежда Драгова (Благоевград, 2013) (под печат).
- Динеков 1963:** Динеков, П. Първообраз, преписи и преправки на Паисиевата история. // Паисий Хилендарски. *Славянобългарска история*. Под ред. на П. Динеков. София: Български писател, 1963, 130 – 138.
- Драгова 2003:** Драгова, Н. Новообявеният препис на № 1, „История славянобългарска“, експониран в Гербовата зала на Президентството. // *Studia Balkanica: Изследвания в чест на Веселин Трайков*. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2003, 53 – 62.
- Драгова 2004:** Драгова, Н. Преписът на „История славянобългарска“ в Националния исторически музей. // *Паисий Хилендарски. История славянобългарска 1762*. Белова. София, 2004, 18 – 40.
- Драгова 2005:** Драгова, Н. Софрониевият учебников вариант на „История славянобългарска“. // *Класика и литературна история. Научен сборник в чест на проф. Любомир Стаматов*. Съст. Цветан Ракъовски. Благоевград: Унив. изд. „Неофит Рилски“, 2005, 125 – 160.
- Драгова 2012а:** Драгова, Н. Предупредомление (за онези читатели, които искат да придружат научните търсения между двете чествания „200-годишнината на „История славянобългарска“ през 1962 г. и „Четвъртхилядолетието“ ѝ през 2012 г.). // *История славянобългарска 1762 – 2012. Научни хоризонти на четвъртхилядолетието*. Съст. Н. Драгова и Ел. Тачева. София: „Болид-Инс“, 2012, 12 – 21.
- Драгова 2012б:** Драгова, Н. Софрониевият „Учебников вариант на „История славянобългарска“ // *История славянобългарска. Гладичов препис*. Изследване и текст. Съст. и отг. ред. Д. Караджова. София: „Болид-Инс“, 2012, 41 – 66.
- Драгова, Тачева, съст. 2012:** *История славянобългарска 1762 – 2012. Научни хоризонти на четвъртхилядолетието*. София: „Болид-Инс“, 2012.
- Златарски 1906:** Златарски, В. Царственикът на Христаки Павлович. // *Училищен преглед*, 11, 1906, № 7, 678 – 693.

- Зографска чернова 1998:** Паисий Хилендарски. *История славянобългарска 1762*. Зографска чернова. Факсимилно издание. Съст. К. Топалов, Б. Христова, Н. Вутова. София, 1998.
- Зографска чернова 2012:** Паисий Хилендарски. *История славянобългарска 1762*. 250 години Зографска чернова – факсимилно издание. Предговор от Ив. Радев. София: „Бълг. бестселър“, Национален музей на книгата, 2012.
- Иванова 2000:** Иванова, Н. Андрия Качич Миошич и Еленският препис на Паисиевата история от 1784 г. (Стилистични и езикови трансформации). Съст. и ред. Р. Божилова и др. // *Българи и хървати през вековете. Андрия Качич Миошич и българите*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2000, 99 – 108.
- ИС 2012:** Паисий Хилендарски. *История славянобългарска*. Критическо издание с превод и коментар. Текста подготвиха за печат Д. Пеев, М. Димитрова, П. Петков. Превод Д. Пеев. Коментар А. Николов, Д. Пеев. Предговор от иеродякон Атанасий. Света гора Атон, Славянобългарска зографска обител, 2012.
- Караджова 1997:** Караджова, Д. Два нови преписа на Паисиевата „История славянобългарска“ // *Балканистичен форум*, 6, 1997, No 3, 238 – 243.
- Караджова 2012а:** Караджова, Д. Влад Поппетков Гладичов – жизнен път и книжовно дело. // *История славянобългарска. Гладичов препис*. Изследване и текст. Съст. и отг. ред. Д. Караджова. София: „Болид-Инс“, 2012, 19 – 40.
- Караджова 2012б:** Караджова, Д. Гладичов препис на „История славянобългарска“. Палеографско описание. // *История славянобългарска. Гладичов препис*. Изследване и текст. Съст. и отг. ред. Д. Караджова. София: „Болид-Инс“, 2012, 67 – 77.
- Караджова 2012в:** Караджова, Д. Кесариев ли е Пазарджишкият препис на Паисиевата история? Палеографска атрибуция. // *История славянобългарска 1762 – 2012. Научни хоризонти на четвъртхилядолетието*. Съст. Н. Драгова и Ел. Тачева. София: „Болид-Инс“, 2012, 66 – 88.
- Караджова, ред. 2012:** *История славянобългарска. Гладичов препис*. Изследване и текст. Съст. и отг. ред. Д. Караджова. София: „Болид-Инс“, 2012
- Каталог 2008:** *История славянобългарска от Паисий Хилендарски: Каталог на изложба, София, ноември 2008*. Съст. Ел. Мусакова, Е. Узунова, Б. Минчева, Р. Тодорова; науч. ред. Боряна Христова. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2008.

- Кенанов, Петков 1988:** Кенанов, Д., А. Петков. Мердански сборник от XIX век с непълен препис на „История славянобългарска“. // *Литературна история*, 17, 1988, 58 – 66.
- Кодов 1969:** Кодов, Хр. *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките*. София: Изд. на БАН, 1969.
- Кръстев, Иванова 2004:** Паисий Хилендарски. *История славяноболгарская. Самоковски претис от 1771 г.* Фототипно издание с предговор от А. Кръстев и Цв. Иванова. София: Сдружение „Демократична мрежа“, Сдружение „България 681“, 2004.
- Кръстева 2012:** *Геров препис на „История славянобългарска“*. Подготвил за печат и научен коментар Мила Кръстева. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012.
- Лавров 1895:** Лавров, П. А. Одна из переделок Истории Славяноболгарской йеромонаха Паисия, сохранившаяся в рукописи № 1731 собрания проф. Григоровича. // *Труды восьмого археологического съезда в Москве*. Т. 2. Москва, 1895, 252 – 263.
- Лонгинов 1885 и 1893:** Лонгинов, В. А. *История словеноболгарская (По списку, принадлежащему потомственному почетному гражданину Н. С. Тошковичу)*. Люблин, 1885, 2-ро изд., 1893.
- Москов 1893:** Паисий Хилендарски. *Историята на о. Паисия Хилендарский* (с предисловие на Моско Москов). Търново, 1893.
- Ненов 2013:** Ненов, Ив. Самоковският препис на „История славянобългарска“. Размисли и факти// *Онгъл*. Електронно списание за етнология, медиевистика и археология, 5, 2013, 2 – 43 на <http://www.spisanie.ongal.net/broi5/1ivan%20nenov.pdf>
- Ненова 2009:** Ненова, Л. Чертковият препис на Паисиевата „История славянобългарска“// *Научни трудове на Пловдивския университет. Филология*. Т. 47. Кн. 1. Пловдив: Унив. изд. „Паисий Хилендарски“, 2009, 121 – 130.
- Ненова 2012:** Ненова, Л. Някои лексикални особености на Чертковия препис на „История славянобългарска“. // *История славянобългарска 1762 – 2012. Научни хоризонти на четвъртхилядолетието*. Съст. Н. Драгова и Е. Тачева. София: „Болид-Инс“, 2012, 113 – 121.
- Николова-Хюстън:** Николова-Хюстън, Т. От Болград до Охайо: по следите на Болградския сборник от Хилендарския научен център. // *За Буквите : Кирило-методиевски вестник*, 2012, бр. 38, с. 17.
- Пандурски 1972:** Пандурски, В. Нов търновски препис-преправка на Паисиевата „История славяноболгарская“ от 1844 г., съхраняван в Църковния историко-археологически музей в София.// *Духовна култура*, 12, 1972, 56 – 63.

- Перчеклийски 2013:** Перчеклийски, Л. *Ахтаровият царственик от 1844 година. Текст и изследване*. София: „Болид-Инс“, 2012.
- Радев 2012:** Радев, Ив. *Отец Паисий Хилендарски. Контекст и отгласи от личността му*. Паисиада 1762 – 2012. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2012.
- Радев 2012а:** Радев, Ив., ред. *Летопис славеноболгар. Паисиада*. В. Търново, 2012.
- Радев 2012б:** Радев, Ив. *Паисий Хилендарски и Търновският край. Паисиада 1762 – 2012*. Велико Търново: „Абагар“, 2012.
- Радева 2012:** Радева, Н. Белочерковският препис (1843 г.) на „История славянобългарска“ и процесите в книжовния български език. // *Език и литература*, 2012, кн. 3 – 4, 66 – 84.
- Райков 1972:** Паисий Хилендарски. *„История славяноболгарская“*. Първи Софрониев препис от 1765 година. Юбилейно фототипно издание, посветено на 250-годишнината от рождението на Паисий Хилендарски. Увод, новобългарски текст и коментар Б. Райков. Т. 1 – 2. София: „Наука и изкуство“, 1972.
- Райков 1989:** Райков, Б. *Паисиевият ръкопис на „История славяноболгарская“ 1762*. Т. 1 – 2. София: „Наука и изкуство“, 1989.
- Райков и др. 1974:** Райков, Б., Кожухаров, Ст., Миклас, Х., Кодов, Хр. *Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора*. София: СІВАЛ, 1974.
- Романски 1938:** Романски, Ст. *Нов Софрониев препис на Паисиевата история от 1781 г., съпоставен с преписа от 1765 г.* София: Изд. на БАН, 1938.
- Спространов 1900:** Спространов, Е. *Опис на ръкописите в библиотеката при Св. Синод на Българската православна църква в София*. София, 1900.
- Стефанов 2007:** Стефанов, П. Отец Пантелеймон Хилендарец и неговият принос към Българското възрождане // *Православие*. БГ на <http://www.pravoslavie.bg> (публ. На 31.05.2007).
- Стоянов 1959:** Стоянов, М. Българска павликянска история. Преработка на Паисиевата „История славяноболгарская“ – „Царственик“ на Христаки Павлович. // *Известия на Народната библиотека „Васил Коларов“ за 1957 – 1958 г.* София, 1959, 267 – 304.
- Стоянов 1962:** Стоянов, М. Преписи на Паисиевата „История славянобългарска“ // *Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762 – 1962)*. Сборник от изследвания по случай 200-годишнината от „История славянобългарска“. Съст. Д. Косев. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“, 1962, 557 – 597.

- Стоянов, Кодов 1964:** Стоянов, М., Хр. Кодов. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. 3. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“, 1964.
- Стоянов, Кодов 1971:** Стоянов, М., Хр. Кодов. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. 4. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“, 1971.
- Темелски 2000:** Темелски, Хр. *Самоков през Възраждането*. София: Фондация „Елена и Иван Дуйчеви“, 2000.
- Тодоров 1967:** Тодоров, Ил. Към въпроса за първообраза на Паисиевата история. // *Български език*, 17, 1967, № 1, № 1, 3 – 12.
- Тодоров 1967:** Тодоров, Ил. Към въпроса за първообраза на Паисиевата история. // *Български език*, 17, 1967, кн. 1, 3 – 12.
- Тодоров 1971:** Тодоров, Ил. Въпросът за критическото издание на „История славеноболгарская“. // *Литературна мисъл*, 15, 1971, № 4, 93 – 109.
- Тодоров 1981:** Тодоров, Ил. Жеравненският препис на „История славеноболгарская“ // *Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“*. Т. 16 (22). София, 1981, 19 – 59.
- Тодоров 1982:** Тодоров, Ил. Разпространение и въздействие на История славянобългарска през Възраждането. // *Първи международен конгрес по българистика. Доклади*. Т. 1. Част. 4. Социални и революционни движения в България. Кн. 1. Националноосвободителни движения XV – XVIII в. София: Изд. на БАН, 1982, 40 – 50.
- Тодоров 1983:** Тодоров, Ил. За реконструкцията на един изчезнал препис на Паисиевата История. // *Литературознание и фолклористика. В чест на 70-годишнината на проф. Петър Динев*. София: Изд. на БАН, 1983, 265 – 271.
- Тодоров 1985:** Тодоров, Ил. Неизвестен препис на Паисиевата история в Хилендарския манастир. // *Старобългарска литература*, 18, 1985, 193 – 203.
- Тодоров 2003:** Тодоров, Ил. *Паисий Хилендарски. Литература за живота и делото му. Анотиран библиографски указател*. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2003.
- Харалампиев 2006:** Харалампиев, Ив. Още за книжовника Влад Гладичов и за неговия препис на Паисиевата история. // Ив. Харалампиев. *По вековните пътеки на българския език*. София: „Фабер“, 2006, 279 – 290.
- Харалампиев 2012:** Харалампиев, Ив. Текстологични и езикови наблюдения над Гладичовия препис на Паисиевата история. // *История славянобългарска. Гладичов препис*. Изследване и текст. Съст. и отг. ред. Д. Караджова. София: „Болид-Инс“, 2012, 78 – 103.

Христова 1998: Христова, Б. Цариградският препис на „История славянобългарска“ // *Възрожденският текст. Прочити на литературата и културата на Българското възраждане (в чест на 70-годишнината на проф. Дочо Леков)*. София: Институт за литература, БАН, 1998, 367 – 370.

Христова, Караджова, Вутова 1996: Христова, Б., Д. Караджова и Н. Вутова. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. 5. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 1996.

Цонев 1910: Цонев, Б. *Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София*. Т. 1. София, 1910.

Цонев 1923: Цонев, Б. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. 2. София, 1923.